

Harezmi Türk Şair Zemaşerî'nin Şiirlerindeki Takva Anlayışı

Hüseyin Avcı | 0000-0002-9638-3645 | haffanavci71@gmail.com

Dr. | Osungazi Üniversitesi, Sağlık, Kültür ve Spor Daire Başkanlığı | Eskişehir, Türkiye

ROR ID: 01dzjez04

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılan kelime ve kavramlar herkesin anlayış ve idrakine farklı biçim ve tezahürlerle yansır. Başka bir ifadeyle kişi iman ve cibilliyeti gereği bu kavramlara farklı anlamlar yükler, değişik boyutlar kazandırır. Takva da bu kavramlardan birisidir. Takva, Allah'ın (cc) Kur'ân-ı Kerîm'inde, mü'mini tanımlarken birçok ayette zikrettiği, sahiplerini cennetle müjdeleyip cehennemden kurtaracağını vadettiği ve en hayırlı elbise olarak niteleyip "onları mahşerde seçkin misafirler olarak ağırlayacağım" dediği çok yönlü, çok kapsamlı bir kavramdır. Her Müslümanın taşınması gereken bir vasıf olarak Kur'ân'da defaatle zikredilen takva, tüm İslam âlimlerinin de eserlerinde üzerinde önemle durdukları, hatta hakkında müstakil eserler yazdıkları bir olgudur. Sadece İslami ilimlerin değil, nazım ve nesir türü edebiyat eserlerinde de konu edinilen takva, iman ölçeklerinin en hassası, Allah'a (cc) kurbîyyetin ve mü'minler arasında izzet, kerem ve fazilet sıralamasının da tek ve en güçlü kıstası olmuştur. Arap edebiyatının en bariz, en güçlü tezahürü diyebileceğimiz şiirler de takva konusunda oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. Cahiliye döneminden itibaren örneklerine rastladığımız zühd ve takva içerikli şiirler, özellikle İslamın zuhuru, siyasi ve sosyal olaylar, fetihler, kültürel etkileşim vs. sebeplerin insanın zihninde ve ruh halinde ve toplum hayatında yol açtığı değişimler ve gelişmelerle zaman içerisinde yaygınlaşarak şiirde önemli bir tema haline gelmiştir. Sanılanın aksine zühd ve takva konulu şiirler sadece Sünnî mezhepler arasında yaygınlaşmamış, Mu'tezilî, Hâricî ve Şîî ekollerin temsilcileri tarafından da revaç bulmuştur. Arapça sözlüklerde takva kelimesi korkmak, sakınmak, (kendine zarar gelme ihtimaline karşı) bazı şüpheli fiillerden uzak durmak ve kaygılanmak, korumak, korunmak, saygı göstermek, himaye etmek, dindar olmak, itaat etmek, çekinmek, Allah'a karşı sorumluluk bilincinde olmak, (risklere karşı) ihtiyatlı ve dikkatli olmak, (bir şeyi kendine) koruyucu ve kalkan edinmek, hakkı sahibine teslim etmek anlamlarına gelmektedir. İstilahta ise takva genel anlamda Allah'ın emirlerine itaat ve nehiyelerini terk etmek olarak kabul edilmektedir. Genel olarak Kur'ân-ı Kerîm ve Sahih Sünnete, bireysel ahlaka, akla, dayanan bir din anlayışını benimseyen Mu'tezile mensupları arasında son derece zahidâne fikir ve uygulamalarıyla tebarüz etmiş nice âlim ve fikir adamı bulmak mümkündür. Bunlardan birisi de kanaatimizce Zemaşerî'dir. İslamî ilimlerin hemen her alanında değerli eserler telif eden Zemaşerî, şiirleriyle de temeyyüz etmiş, işlediği konular ve bu konuları işleyiş biçimi ile de nev-i şahsına münhasır bir üslupla birçok kaside nazmetmiştir. Belagat ve nahiv alanlarında zirve bir şahsiyet olması yanında koyu bir Mu'tezilî olması ve Usûlü Hamseye bağlılığı hasebiyle de bazı kavramlara diğer tüm âlimlerden farklı yaklaşmış, onları kendine has idrak ve bakışı ile farklı değerlendirmiştir. Onun tüm eserleri incelendiğinde görülecektir

ki o bazı kavramlara özel bir önem atfetmiş, bu minvalde tevhit, adalet, akıl, takva ilim gibi kavramlara özellikle vurgular yapmış ve bu kavramları sadece eserlerinde işlemekle kalmamış, onların anlam ve içeriklerini bizâtihi hayat düstûru olarak benimsemiştir.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili ve Edebiyatı, Zemaşerî, Divan, Şiir, Takva.

Atıf Bilgisi

Avcı, Hüseyin. "Harezmlî Türk Şair Zemaşerî'nin Şiirlerindeki Takva Anlayışı". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2024), 232-256.
<https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.1.09>

Geliş Tarihi	05.03.2024
Kabul Tarihi	06.05.2024
Yayın Tarihi	30.06.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Concept of Taqwa in the Poems of the Turkish Poet Zamakhsharî from Khwarezm

Hüseyin Avcı | 0000-0002-9638-3645 | haffanavci71@gmail.com

Ph.D | Osmangazi University, Department of Health, Culture and Sports | Eskişehir, Türkiye

ROR ID: 01dzjez04

Abstract

The words and terms used in the Qur'an are reflected in everyone's understanding and comprehension in different forms and appearing. In other words, a person attributes different meanings to these purposes and gives them different dimensions with his practices, which are a result of his faith and character. Taqwa is one of them. Taqwa is a versatile and comprehensive concept that Allah (swt) mentions in many verses in the Qur'an when describing a believer, promising that he will give the good news of Paradise and save their owners from Hell, and that he describes it as the best garment and says "I will welcome them as distinguished guests in the apocalypse". Taqwa, which is mentioned over and over in the Qur'an as a qualification that every Muslim should have, is a phenomenon that all Islamic scholars emphasize in their works and even write separate works about. Taqwa, which is the subject of not only Islamic sciences but also literary works of verse and prose, has been the most sensitive of the scales of faith, the single and strongest criterion for loyalty to Allah (swt) and for the order of honor, generosity and virtue among believers. Poems, which we can call the most obvious and strongest manifestation of Arabic literature, also have a very rich content on taqwa. Poems containing asceticism and piety, examples of which we have come across since the period of ignorance, especially the emergence of Islam, political and social events, conquests, cultural interaction and so on has become an important theme in poetry by becoming widespread over time with the changes and developments in people's mind and mood and social life. Contrary to popular belief, poems on asceticism and taqwa have not only become widespread among Sunni sects, but have also been popular with representatives of Mu'tezilî, Hârîcî, Shiite and Râfizi sects. In Arabic dictionaries, the word taqwa means to be afraid, to avoid, to stay away from some suspicious actions (in case of harm to oneself) and to be worried, to protect, to show respect, to be religious, to obey, to abstain, to be aware of responsibility towards Allah it means to be cautious and careful (against risks), to protect and shield (something) and to hand over the right to its owner. In terms of terminology, taqwa is generally accepted as obeying Allah's orders and abandoning His prohibitions. Among the Mu'tazila members, who generally adopt a religious understanding based on the Qur'an and the authentic Sunnah, individual morality, and reason it is possible to find many scholars and intellectuals who appear with their extremely ascetic ideas and practices. In our opinion, one of them is Zamakhshari. Zamakhshari, who wrote valuable works in almost every field of Islamic sciences, also distinguished himself with his poems, and wrote many odes in a unique

style with the subjects he dealt with and the way he handled these subjects. Besides being a top figure in the fields of rhetoric and syntax, he approached some concepts differently from all other scholars, due to his being a deep Mu'tazilite and his devotion to Usul al-Hamsa, and evaluated them differently with his unique understanding and perspective. When all of his works are examined, it will be seen that he attributed a special importance to some concepts, emphasized the concepts such as tawhid, justice, reason, piety and knowledge, and not only worked on these concepts in his works but also adopted their meanings and contents as his own life motto.

Keywords

Arabic Language and Literature, Zamakhsharî, Diwan, Poetry, Taqwa.

Citation

Avcı, Hüseyin. "The Concept of Taqwa in the Poems of the Turkish Poet Zamakhsharî from Khwarezm". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 10/1 (June 2024), 232-256. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.1.09>

Date of Submission	05.03.2024
Date of Acceptance	06.05.2024
Date of Publication	30.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Takva, Allah'ın (cc) Kur'ân-ı Kerîm'inde, mü'mini tanımlarken birçok ayette zikrettiği, sahiplerini cennetle müjdeleyip¹ cehennemden kurtaracağını² vadettiği ve en hayırlı elbise olarak niteleyip³ “onları (takva ehlini) mahşerde seçkin misafirler olarak ağırlayacağım”⁴ dediği çok yönlü, çok kapsamlı ve çerçevesi geniş bir kavramdır. Her Müslümanın taşıması gereken bir vasıf olarak Kur'ân'da yaklaşık 24 ayette zikredilen takva, tüm İslam âlimlerinin de eserlerinde üzerinde önemle durdukları, hatta hakkında müstakil eserler yazdıkları bir olgudur. Sadece İslamî ilimlerin değil, nazım ve nesir türü edebî eserlerde de konu edinilen takva, iman ölçeklerinin en hassası, Allah'a (cc) kurbıyyetin ve mü'minler arasındaki izzet, kerem ve fazilet sıralamasının tek ve en güçlü kıstası olmuştur.⁵ Arap edebiyatının en güçlü ve en bariz tezahürü olan şiirler de takva konusunda oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. Cahiliye döneminden itibaren örneklerine rastladığımız zühd içerikli şiirler, özellikle İslam'ın zuhuru, siyasi ve sosyal olaylar, fetihler, kültürel etkileşim vs. sebeplerin insanın ruh halinde, zihin dünyasında ve genel olarak toplum hayatında yol açtığı değişimler ve gelişmelerle zaman içerisinde yaygınlaşarak şiirde önemli bir tema haline gelmiştir.⁶ Sanılanın aksine zühd ve takva konulu şiirler sadece Sünnî mezhepler arasında yaygınlaşmamış, Mu'tezilî, Hâricî ve Şîî ekollerin temsilcileri tarafından da revaç bulmuştur.⁷

Takva ve zühd konulu şiirler, sadece İslam ve sonrası dönemlere has bir edebî faaliyet değildir. Bu tarz şiirlerin cahiliye döneminden itibaren nazmedildiği,⁸ İslam'ın ortaya çıkışından sonra farklı bir boyut kazandığı, ardından Emevî⁹ ve Abbâsî¹⁰ dönemlerinde de varlığını sürdürdüğü ve günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir.

¹ *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, çev. Hayrettin Karaman, vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2022.), eş-Şuara 26/90; Meryem 19/63; Muhammed 47/15.

² ez-Zümer 39/61; Meryem 19/72.

³ el-A'raf 7/26.

⁴ Meryem 19/85.

⁵ el-Hucurât 49/13.

⁶ Kenan Demirayak, *1. Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 115.

⁷ Selami Bakırcı, *4. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 175; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm* (Birleşik Devletler; Müessesetü Hindâvî, 2017), 839.

⁸ Faruk Çiftçi, “Câhiliye Dönemi Zühd Edebiyatının Sosyal ve Kültürel Hayata Yansımaları”, *TİDSAD Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/17 (Haziran 2018), 397-398.

⁹ Hüseyin Avcı, *Zemahşerî Dîvânı-İnceleme* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 116-120; Ahmed Râzî Ravâcbeh, *Şi'ru'z-Zuhd fî'l-Asri'l-Emevî* (Filistin/Nablûs: Câmîatu'n-Necâh el-Vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 45-59.

¹⁰ Abdüssettâr es-Seyyid Mütcevelli, *Edebu'z-Zuhd fî'l-Asri'l-Abbâsî Neş'etuhû Tatavvuruhu ve Eşheru Ricâlihî* (Mekke: Câmîatu Ümmü'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1972), 59-103; Demirayak, *1. Abbasi Asrında Edebî Çevre*

Cahiliye döneminde; Kuss b. Sâ'ide el-İyâdî (ö. 600), Zeyd b. Amr b Nufeyl (ö. 605), Umeyye b. Salt (ö. 624)¹¹, İslami dönemde; Abdullah b. Revâha (ö. 8/629), Ali b. Ebî Tâlib (ra) (ö. 40/661), en-Nâbîga el-Ca'dî el-Âmirî (ö. 65/685)¹², Emevîler döneminde; Miskin ed-Dârimî (ö. 89/708), Urve b. Uzeyne (ö. 130/747) ve Sâbık el-Berberî.(ö.132/750)¹³, Abbâsiler Döneminde; Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Mahmûd el-Varrâk (ö.230/844) gibi şairler takva ve zühd içerikli şiirleriyle ön plana çıkmış önemli şairler arasındadır.¹⁴

Ehl-i Sünnet şairler dışında zühd ve takva konulu şiir nazmeden Şîî şairlere; Huzeyme b. Sâbit el-Hatmî (ö.37/657), Hucr b. Adî el- Edber (ö.51/671), Ferezdak (ö.114/732), Ebu'l-Mustehil el-Kümeyt b. Zeyd el-Esedî (ö. 126/744) ve Di'bil b. Alî b. Rezîn el-Huzâî (ö. 246/860)¹⁵; Mu'tezilî şairlere Ebu'l-Alâ Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarrî (ö. 449/1057) ve Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşşeri (ö. 538/1144)¹⁶, Hâricî Şairlere ise 'Imrân b. Hittân (ö. 84/703) ve Tırrimmâh (ö.125/743)¹⁷ örnek olarak verilebilir.

1. Lugat ve İstilahta Takva

Arapçada ve-ka-ye (وقى) fiil kökünden türeyen takva (تَقْوَى) takî (تَقِي), ittikâ (اتِّقَاء), müttakî (مُتَّقِي), etkâ (أَتَقِي), vâk (واق), vekâ (وقى) kelimeleri Kur'ân'da müteaddit defalar geçmektedir. Arapça sözlüklerde takva kelimesi korkmak, sakınmak, (kendine zarar gelme ihtimaline karşı) bazı şüpheli fiillerden uzak durmak ve kaygılanmak, korumak, korunmak, saygı göstermek, himaye etmek, dindar olmak, itaat etmek, çekinmek, Allah'a karşı sorumluluk bilincinde olmak, (risklere karşı) ihtiyatlı ve dikkatli olmak, (bir şeyi kendine) koruyucu ve kalkan edinmek, hakkı sahibine teslim etmek¹⁸ gibi anlamlara gelmektedir.

(132-232/750-847), 115-119; Sait Uyulaş, 2. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001, 121-128; Nurullah Yılmaz, 3. *Abbâsî Arasında Edebî Çevre* (334-447/945-1055) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 102-110; Selami Bakırcı, 4. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*, 169-175.

¹¹ Çiftçi, "Câhiliye Dönemi Zühd Edebiyatının Sosyal ve Kültürel Hayata Yansımaları", 398-400;

¹² Necdet Gürkan, "Muhadram Şairlere göre Hz. Muhammed", *Dînî Araştırmalar Dergisi* 6/12 (Mayıs 2003), 18.

¹³ Ravâcbeh, *Şi'ru'z-Zuhd fi'l-Asri'l-Emevî*, 102-103; Avcı, *Zemaşşeri Divânı -İnceleme*, 120.

¹⁴ Mütevellî, *Edebu'z-Zuhd fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 88-100.

¹⁵ Muhammed b. 'Imrân el-Merzebânî, *Ahbâru Şuarâi's-Şîa'*, thk. Muhammed Hâdî el-Emînî (Necef: el-Mektebetu'l-Haydariyye, 1968), 24-92.

¹⁶ Cabbâr Habîbe, el-Usûlü'l-Ma'rifiyye fi Şi'rî'l-Mu'tezile-Safvân b. Safvân el-Ensârî Unmûzecen (Cezayir-Measker: Câmîiatu Vahrân, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 89-94.

¹⁷ Yasin Kahyaoğlu, *Hâricîlerin Edebî Yönleri* (Şanlıurfa; Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 79-80.

¹⁸ Zemaşşeri, Ebu'l-Kasım Mahmûd b. 'Omer b. Muhammed b.Omer, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Basîl 'Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), "ve ka ye", 351; İbn Manzûr Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Haşim Muhammed eş-Şâzli, Muhammed Ahmed Hasebulah (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), "ve ka ye", 4901-4904; Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed Yakub el-Fîrûzâbâdî. *el-Kâmusu'l-muhîr*, thk. Muhammed Naîm eş-l-Arkasûsî (Beyrut: Mektebetu Tahkîku't-Türâs, 8. Basım,

Istılahta ise takva genel anlamda Allah'ın emirlerine itaat ve nehiyelerini terk etmek olarak kabul edilmektedir.¹⁹ Takvanın terim olarak ne ifade ettiği ile ilgili farklı bakış açıları, farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlara dair şu bilgileri aktarmak mümkündür.

Mesela Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209) tefsirinde Hz. Ali'nin (ra) “*Takva günah işlemekte ısrarı terk etmek, yaptığı itaat ve ibadetlerle (onlara aldanıp) övünmemektir*” dediğini naklederken İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) takva tarifini şöyle aktarır. “*Allah'ın ceza ve ukûbâtından sakınmak adına, nefsin heva ve hevesle meylettığı şeyleri terk etmek ve Allah'ın rahmetini isteyerek O'ndan gelen (emir ve yasakları) tasdik etmek.*”²⁰ Aynı eserde Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) “*Takva Allah'a rağmen O'ndan başkasını(n) rızasını tercih etmemen ve her işin O'nun elinde olduğunu bilmendir*”; İbrahim Ethem'in (ö. 161/777) “*İnsanların, senin sözlerinde; meleklerin senin fiillerinde; arş meleklerinin ise senin gizli işlerinde ayıp, kusur bulamamasıdır*” ve Vâkidî'nin (ö. 202/823) “*Takva, dış görünüşünü insanlar için süslediğin gibi içini de (kalbini-sırrını) Allah için süslemendir*” dedikleri aktarılmaktadır.²¹

Cürcânî (ö.816/1413) takvayı “*Allah'a (cc) itaat ve ibadette ihlas, O'na karşı isyan ve günah işlemeyi terk etmek, Allah'a itaati kendisine kalkan, koruma ittihaz ederek O'nun cezalandırmasından korunmak*” olarak tanımlamaktadır.²²

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı tefsirinde “*Takva, insanın kendisini Allah'ın vikâyesine (korumasına) bırakarak ahirette zarar ve elem verecek şeylerden iyice koruması, tabir-i aharla (diğer bir ifadeyle) seyyiattan tevakkî (kötülükten korunma-uzak durma) ve hasenatı iltizam etmesi (iyiliği yükümlülük kabul ederek işlemesi)*” şeklinde izah etmektedir.²³

Mutasavvıf Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ise *er-Risale* adlı ünlü eserinde takvayı şu şekilde ifade etmektedir; “*Allah'a (cc) itaat ederek O'nun cezalandırmasından korunmaktır. Takvanın esası şirkten kaçınmak, ardından günah ve*

2005), “ve ka ye”, 1344; Süleyman Uludağ, “Takva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/484-486; Mustafa Öztürk, “II. Meşrutiyetten Günümüze Kur'ân Mealleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 167; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009), “Takva”, 625; Ali Galip Gezgin, “Toshihiko Izutsu'nun Kur'ân-ı Kerîm'i Anlama ve Yorumlama Yöntemi”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 1/18 (2005), 92-94.

¹⁹ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam Yayınları, 5. Basım, 2017), “Takva”, 305.

²⁰ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb* (Mısır: Dâru'l-Fikr, 1981), 23.

²¹ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, 23.

²² Cürcânî es-Seyyidü's-Şerîf, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fazîle, 1403 h.), 58.

²³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 287.

kötülüklerden uzak durmak, ardından şüpheli şeyleri terk etmek ve ardında da boş ve faydasız işleri bırakmaktır."²⁴

Toshihiko Izutsu da (1914-1993) takva kavramının cahiliyye devrinde; "hayvan olsun, insan olsun, canlı varlığın, dışarıdan gelecek yıkıcı bir kuvvete karşı kendini savunma davranışı" anlamında kullanıldığını, İslam'la birlikte bu kavramın, hüküm günündeki ilahi azap korkusu sahnesinden geçerek şahsi saf dindarlık (zühd) anlamına evrildiğini belirtmektedir.²⁵

Takva kavramı Kur'ân'da, cahiliyye döneminde ifade ettiği anlamı korumakla beraber önceki maddi kullanımından daha özel ve manevi bir anlam kazanmış, artık her hangi bir tehlikeden değil, Allah'ın azabından ve insanı bu azaba sürükleyecek kötü fiillerden korunma anlamında kullanılmıştır. Öyleyse takva, dini daha derin bir anlayışla yaşama olayı, dinde (amellerde) hassasiyet, insanın kendisini Allah'ın korumasına terk ederek, ahirette azap ve eleme sebep olacak tutum ve davranışlardan titizlikle kaçınması, kötülük ve ma'siyetten geri durup hayırlı ve güzel işlere yönelmesi, Allah'ın emirlerine itaat edip, yasaklarından kaçınması demektir.²⁶

Ayrıca Fahrüddin er-Râzî takva kavramının Kur'ân'da beş farklı anlamda kullanıldığını, bunların; iman (tevhid)²⁷, tevbe²⁸, itaat²⁹, ma'siyeti terk³⁰, ve ihlas³¹ olduğunu belirtmekte iken³² Dâmeğânî (ö.447/1055) ise takvanın Kur'ân'da, korkmak³³, ibadet etmek³⁴, isyanı terk etmek³⁵ ve tevhid-ihlas³⁶ anlamlarında vârid olduğunu ifade etmektedir.³⁷

²⁴ Kuşeyrî Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin, er-Risâle, thk. Abdulhalim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerif (Kahire: Dâru'ş-Şa'b, 1989), 202.

²⁵ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 20-21.

²⁶ Zemaşşeri, "ve ka ye", 351; İbn Manzûr, "ve ka ye", 4901-4904; Fîrûzâbâdî, "ve ka ye" 1344; Cebecioglu, "Takva", 625-626; İsmail Karagöz, "Kur'ân'da Takva Kavramı ve Muttaki İnsanın Özellikleri", *Diyanet İlmî Dergi* 4/31 (Aralık 1995), 52.

²⁷ el-Fetih 48/26; el-Hucurât 49/3; eş-Şuarâ 26/11.

²⁸ el-A'râf 7/96; el-Mâide 5/65.

²⁹ en-Nahl 16/2 ve 52; el-Mü'minûn 23/52.

³⁰ el-Bakara 2/189 ve 223.

³¹ el-Bakara 2/41; el-Hacc 22/32.

³² Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 23.

³³ en-Nisâ 4/1; el-Hacc 221; eş-Şuarâ 26/106, 124, 142, 161 ve 177.

³⁴ en-Nahl 16/2 ve 52.

³⁵ el-Bakara 2/189.

³⁶ en-Nisâ 4/1; el-Hucurât 49/3; el-Hacc 22/32.

³⁷ Huseyn b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân ev Islâhu'l-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl (Beyrut: Dâr'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983), 494.

Bunlardan da anlaşılacağı üzere takva, gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse İslam âlimlerinin görüşlerine göre; Allah (cc) korkusu, kâmil iman, tevhid, tevbe, Allah'ın yasaklarından uzak durma, sadece Allah'a itaat ve ibadet, Allah'a karşı ihlas ve samimiyet, güzel amel işleme, dinin emirlerini anlama ve uygulamada hassasiyet, iç (kalp/niyet) güzelliği, şüpheli ve faydasız işleri terk, vefa, kanaat ve kibirden kaçınma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şimdi Zemahşerî'nin, divanında takva olgusunu nasıl işlediği ve ona hangi anlamları yüklediği üzerinde duralım.

2. Zemahşerî Dîvânı ve Takva

1075 (h. 467) yılında Harezm'in büyük bir kasabası olan Zemahşerde mütedeyyin, takva ehli³⁸ bir Türk ailede dünyaya gelen Zemahşerî, ilim ve irfan aşkıyla başta Harezm olmak üzere Buhara, Horasan, Bağdat, Semerkant, İsfahan, Merv, Şam, Medine, Mekke, Yemen gibi dönemin ilim ve kültür merkezlerine gitmiş, bu uğurda kendi ifadesiyle (**وِطْنْتُ كُلَّ تَرْبَةٍ فِي (أَرْضِ الْعَرَبِ**)³⁹ Arap beldelerinde ayak basmadık bir toprak parçası bırakmamıştır. Buralarda devrin önemli ilim adamlarından dersler almış ve başta tefsir olmak üzere İslami ilimlerin her alanında değerli eserler telif etmiştir. Aynı zamanda Mu'tezile akidesinin en önemli temsilcilerinden olan Zemahşerî, kaleme aldığı eserlerinde, Arap şiir geleneğinin temel konuları olan medih, fahr, hiciv, mersiye, tabiat tasvirleri, Hz. Peygamber'e methiye gibi konuların yanında mensubu olduğu akidenin prensiplerini derinlemesine işlemiş, tevhid, adalet, güzel ahlak, takva, zühd, sabır, vefa, sadakat vb. hasletleri ön plana çıkarmıştır. Onun özellikle *Nevâbiğu'l-Kelim*, *Makâmât (Nasâihu'l-Kibâr)*, *Atvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'izi ve'l-Hutab (Nasâihu's-Sîğâr)* ve *Rabiu'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahyâr* isimli eserleri güzel ahlaka dair hikmetli, özlü sözlerden ve nasihatlerden oluşmaktadır.⁴⁰

Mütedeyyin bir aile ortamında yetişen Zemahşerî, babasının genç yaşta hapsedilmesi, bir ayağının kesilerek tahta bacakla hayatını devam ettirmek zorunda kalması, ailenin içinde bulunduğu fakirlik ve maddi sıkıntılar yüzünden birçok zorlukla mücadele etmek mecburiyetinde kalmış ancak içindeki ilim ve irfan tutkusunu hiç yitirmemiş, kendini İslamî ilimlerin her dalında geliştirmiştir. Atalarından miras aldığını ifade ettiği iffet,

³⁸ Zemahşerî, Mahmûd b. 'Omer b. Muhammed, *Ruûsu'l-mesâil: el-Mesâilu'l-hilâfiyye beyne'l-Hanefiyyeti ve's-Şâfi'iyye*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1987), 30; Abdüssettâr Dayf, *Dîvânü'z-Zemahşerî* (Kahire: Müessesetu'l-Muhtar, 2004), 212; Fâtıma Yusuf el-Huyemî, *Dîvânü Cârillâh ez-Zemahşerî* (Beirut: Dâru Sâdir, 1429/2008), 371; Fâdil Salih es-Sâmerrâî, *Dirâsâtu'n-nahviyye ve'l-luğaviyye 'inde'z-Zemahşerî* (Bağdat: Dâru'n-Nezîr, 1970), 11-12; İsmail Cerrahoğlu, "Zemahşeri ve Tefsiri", *Diyanet Dergisi* 19/1 (Ocak 1983), 59.

³⁹ Cüveynî, Mustafa ed-Dâvî, *Menhecü'z-Zemahşerî fi tefsiri'l-Kur'âni ve beyâni l'câzihî* (Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Basım), 37; Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 61.

⁴⁰ Hacı Çiçek, *Zemahşerî ve Atvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab Adlı Eseri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 22-30; Avcı, *Zemahşerî Dîvânı-İnceleme*, 45-47.

sadakat, vefa ve güzel ahlakı hayat anlayışının temel taşları haline getirmiş⁴¹, akl-ı selîmi kendisine tek mürşit kabul etmiş⁴², Kur'ân ve sahih Sünneti ise rehber olarak benimsemiştir.⁴³ Zaten dikkatlice bakılıp incelendiğinde görülecektir ki onun kasidelerinde üzerinde en çok durduğu konular; güzel ahlak, adalet, izzet, takva, hakkaniyet, sadakat ve vefadır. Onun kasidelerinde tezahür eden kültürün kaynağı Kur'ân-ı Kerîm, Sahih Sünnet ve güzel ahlakıdır.

Zemaşşerî'nin bir insanda, özellikle de bir yöneticide olması gerektiğine inandığı özelliklerden birisi de takvadır. Dolayısıyla takva onun adeta dilinden düşmeyen bir olgu haline gelmiştir. Şiirlerinden hareketle Zemaşşerî'nin takvayı nasıl anladığı, ona hangi anlamları yükleyip ne tür bir çerçeve çizdiği üzerinde durmak gerekirse şunlar söylenebilir. Ona göre:

2.1. Takva, Allah'ın Azabından Korkarak Günahtan Uzak Durmaktır

Takvaya verilen anlamların başında Allah korkusu, günah ve kötülüklerden uzak durmak ve her türlü ma'siyeti terk etmek gelmektedir. Zemaşşerî, Sultan Sencer'in (ö.552/1157) bürokratlarından Müntecebülmülûk Muhammed b. Arslan için yazdığı methiyede takvayı bu anlamıyla kullanırken takva olgusunun çerçevesine dahil ettiği, doğruluk, dünyanın süs ve eğlencesini terk, cömertlik, izzet-i nefis, azim, halis niyet ve güzel ahlak gibi diğer hasletleri şöyle sıralamıştır. (Serî Bahri)

عَفَّةٌ أَوَابٍ وَ تَقْوَى نُسُوكِ	ما زال عِزَاهَةً عَنِ اللّٰهُ فِي
مُقَرَّرَكَ تَنْفَرُ عَنْهُ فَرُوكِ	كَأَنَّمَا اللّٰهُ وَ حُوبَاؤُهُ
للخَيْرِ وَالشَّرِّ فَعُولٌ وَ تَرُوكِ	أَبِي الخَنَا، أَتِ بِأَضْدَادِهِ
وَهِيَ إِذَا قِيسَتْ إِلَيْهِ أَفْوَوكِ	إِنَّ القِطَاةَ الصِّدْقُ هَجِيرُهَا
وَكُلَّ بَرَزٍ يَتَحَامَى الهَلُوكِ	حَامِي مِنَ الدُّنْيَا عَلَى نَفْسِهِ
وَإِتَّخَذُوا لِابْنِ الوَلِيدِ السِّدْلُوكِ	مَا شَمَّ رِيحَ الرَّاحِ فِي عَمْرِهِ
تَحْسُدُهَا الخَضْرَاءُ ذَاتِ السُّمُوكِ	ذُو هِمَّةٍ مُرْتَفِعٍ سَمَكُهَا
تُنْسِي التِّي كَانَتْ بِجَنَابِي تَبُوكِ	لِكَفِّهِ فِي مَالِهِ غَزْوَةٌ
وَفِي رَحَا الهَيْجَاءِ سَيْفٌ سَفُوكِ	كَفَّ سَفُوحٌ فِي مَقَامِ النَّدَى
إِنَّ طَرِيقَ المَجْدِ صَعْبُ السِّلُوكِ	مَا يَتَوَطَّأُ عَقْبِيهِ أَمْرُؤُ
فِي العِلْمِ أُيَقِّنَا وَزَالَ الشُّكُوكِ	فِي جُودِهِ فِي حِلْمِهِ فِي التَّقَى

“Kadınlardan, oyun ve eğlenceden uzak durur, (çünkü) iffet ve izzet-i nefis sahibidir. Allah'a (cc) karışı tövbekâr ve (kalbinde Allah korkusu olan) takvalı bir kuldur.”

⁴¹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 81, 212.

⁴² Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 599.

⁴³ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 459.

“Sanki Müntecebülmülk ve onun nefsi eğlenceden ve kadınlardan buğz eder hatta kadınlar da ondan nefret eder.”

“O (Muhammed b. Arslan) fuhşiyatı, kötü filleri terkeden ve fuhşiyatın aksi olan şeyleri ifa eden, hayırlı işleri yapıp, şerli işleri bırakandır.”

“Onun nefsi kaya kuşu misali doğruluktan asla sapmaz. Hatta kaya kuşu ile mukayese edildiğinde o doğru, kaya kuşu ise yalancı çıkacaktır.”⁴⁴

“O, nefsini dünyanın fani süs ve eğlencesinden hep korumuştur. Her iffetli insan kendisini helake sürükleyecek şeylerden uzak durur.”

“Hayatı boyunca şarabın kokusunu koklamamıştır. Üstelik bunu Müslim b. el-Velîd⁴⁵ gibi bedenini şarapla yıkayanların yaşadığı bir devirde yapmıştır.”

“O gökyüzü kadar yüce bir azim ve niyet sahibidir. Öyle ki yücelikler sahibi gökyüzü bile onu kıskanır.”

“Onun eli, malını dağıtma söz konusu olunca düşmanla savaşır gibidir (malını, düşman dağıtır gibi dağıtır). Bu savaş Tebü’k’te Allah yolunda savaşanların yaptıklarını bile unutturur.”

“Cömertlik söz konusu olunca eli çok açıktır. Sanki su dökmektedir. Savaş alanında ise kılıç tutan eli düşman kanı dökmektedir.”

“Kimse onun arkasından, onun izinden yürüyemez. Çünkü izzet ve şeref yolu yürünmesi zor bir yoldur.

“Onun, Allah’a karşı takvada, cömertlikte, güzel ahlakta zirvede olduğundan şüpheleri yok edecek şekilde eminiz.”⁴⁶

Müellif, Harezmi ve ehline serzenişlerini dile getirdiği bir kasidesinde, takva ehli olmayan insanları Allah korkusundan mahrum kişiler olarak niteleyip, nasıl suç işledikleri ve iyilikten uzaklaştıklarını şöyle ifade etmektedir. (Basît Bahri)

مَا حَلَّ بِالنَّاسِ مِنْ شَوْمٍ وَ مِنْ نَكْدٍ	مَا تَمَّ رُكْبَتٌ حَتَّى اسْتَحَقَّ بِهَا
بِأَلَا أَخُو فِطْنَةٍ مَاشٍ عَلَى جَدِّدٍ	لَا يَنْتَهَوْنَ وَلَا يَلْقَى لِمَا اجْتَرَحُوا
فَسَقُّ صُرَاخَ قُلُوبِ الْغَيْلِ وَالْحَسَدِ	شُحُّ مَطَاعِ هَوَى فِي الدِّينِ مُتَّبَعٍ

⁴⁴ Kaya kuşu güvercine benzeyen ve “Kaya kuşundan daha dürüst” şeklinde bir atasözüne konu olan bir kuştur. Bk. Zemaşerî, *el-Mustaksâ fi emsâli'l-'Arab*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1987), 206.

⁴⁵ Ebu'l-Velîd Müslim b. el-Velîd el-Ensârî (ö.208/823) Abbâsî dönemi Arap şairi. Halife Hârûnürreşîd'in huzurunda okuduğu bir methiyede Halife şiirin bir dizesinden etkilenecek onun hakkında “sarîu'l-gavânî” (صريع الغواني) (güzellerin kurbanı) ifadesini kullanmış ve bundan sonra bu lakapla anılmıştır. Bk. İsmail Durmuş, Nasuhi Ünal Karaaslan, “Sarîulgavânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/156-157.

⁴⁶ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşerî*, 494.

لا خصلة من خصال البرِّ واحدة لا همّة، لا تُقَى، لا خير في أحد...

“İşledikleri günahlar ve yaptıkları yanlışlar nedeniyle müstehak oldukları bu dert ve sıkıntılardan kaçışları, kurtuluşları yoktur.”

“İşledikleri suçları tekrar etmekten vazgeçemedikleri gibi bu günahları önemsemiyorlar ve üzerine kafa yormuyorlar. Hâlbuki akıllı insan, düzgün ve doğru yolda yürümeyi bilen insandır.”

“Bunlar çok cimridirler. Din söz konusu olunca hevâ ve heveslerine tabi olurlar. Her suçu açıkça işleyen fâsıktırlar ve kalpleri kin ve nefretle doludur.”

“Onlarda iyi ve güzel hasletlerden bir tanesi bile yoktur. Hayırlı işlere niyetleri, merakları olmadıkları gibi, onlarda ne takva ne de Allah korkusu bulamazsın.”⁴⁷

Zemaşşerî günah işlemek ve kötülük yapmanın kötü arkadaş ve dost edinmekle eşdeğer olduğunu düşünmekte, kendisine dost edinirken, günahlardan uzak duran takva ehlini terhih ettiğini şöyle dile getirmektedir. (Tavîl Bahri)

وإن لصيقَ الروح مني أخو التقي ولا أقرب القانرة والمتفحشا

“Ben takva ehli, hak ve hakikat ehli kişileri kendime eş, ruh ikizi gibi görüyorum. Kötü ahlaklı ve günah işlemeyi kendisine adet edinmiş kimselere de asla yaklaşıyorum.”⁴⁸

Öğrencilerinden Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Bâycûk Ebu'l-Fadl el-Bakkâlî el-Havârizmî (ö.562/1167) için yazdığı bir methiyede onu överken gûnahtan, rezalet ve ayıptan, yalan ve hileden uzak duruşunu onun takva ehli oluşuyla açıklamakta, bunu da hem ve-ka-ye kelimesi hem de takva ile müteradif bir kelime olan zühd ile ifade etmektedir. (Basîl Bahri)

يقي من العار عِرْضًا طاهرًا أبدًا و همهم أن يُنقوا الثوب من دَرْنِه
تعود الصدقَ حتى ليس يُمكنه أن ينطقَ الكذبَ في حالٍ على لسنه
فلا يبيغ، ولا يبتاغ من كذب وكان أزهْدُ خلق الله في ثمنه

“Tertemiz şanını her türlü rezalet ve ayıptan korur ki itibarı zedelenmesin ve hep yüce olsun. Dişerleri ise (sadece) elbiselerini temizleyerek pislikten (ayıptan) arınacaklarını sandılar.”

“Doğru sözlülüğü kendisine karakter edinmiştir. Öyle ki dili hangi şart altında olursa olsun yalan söylemekten içtinap eder.”

“İnsanlarla hiçbir şart altında yalan ve hilenin karıştığı işlere girmemiştir. Zühd ve takva bakımından Allah'ın en değerli kuludur.”⁴⁹

⁴⁷ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 287-288.

⁴⁸ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 225.

⁴⁹ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 234-235.

Zemahşerî, takvanın ileri ve özel bir şekli kabul edilen⁵⁰ vera‘ (ورع) kelimesini de haram ve sakıncalı şeylerden uzak olmak anlamında kullanmıştır. Methiye temalı bir beytinde övdüğü kişinin takvasını şu sözlerle dile getirmektedir. (Tavîl Bahri)

وَدُو وِرْعٍ، لَا الْكَاسُ تَعْرِفُ كَفَّهُ وَلَا كَفَّهُ الشُّطْرَنْجُ تَعْرِفُ وَالنَّزْدَا

“Son derece takva sahibidir. Eline içki kadehi değmemiş, satranç ve tavla oynamamıştır.”⁵¹

Takva kavramının haramlardan, günahlardan ve şüpheli işlerden uzak olmak anlamında kullanıldığı diğer bir kaside de Zemahşerî’nin divanında olmayıp, diğer bazı müelliflerin eserlerinde ona atfedilen takva temalı bir kasidesidir. Burada Zemahşerî, takva kavramını kelimenin aslından türeyen “tekiyye” ve “tevakkî” sığılarıyla şöyle ifade etmektedir. (Vâfir Bahri)

مَحَارِمٌ تُبْتَغَى مِنْهَا التَّقِيَّةُ   فظَاهِرٌ بَيْنَ دِينِكَ وَالْحَمِيَّةِ
هَمَا يَرْعَانِ مَنْ يَلْبِسُهُمَا لَمْ   يَكُنْ لِلنَّابِلِ الْمُصْمِي رَمِيَّةِ
وَلَيْسَ يَقِي رُكُوبَ الشَّرِّ إِلَّا   حِذَارُ النَّارِ أَوْ خَوْفُ الدَّنِيَّةِ
وَلَمَّا قَلَّ فِي النَّاسِ السُّتُوقِي   تَهَافَتَ فِي مَحَارِمِهَا الْبَرِيَّةِ

“Yasaklar, haramlar vardır. İnsanların onlardan uzak durması (takiyye/takva) gerekir. (Ey akıl sahibi insan) dinini ve onu korumak için nasıl azim ve gayret göstereceğini ortaya koy.”

“Din ve azim zırh gibidir. Kim bu iki zırhı giyerse hiçbir okçu o kişiyi avlayamaz.”

“Cehennemden sakınmak yahut zillet korkusu dışında bir insanı kötülük yapmaktan koruyacak şey yoktur.”

“İnsanlar arasında (tevakkî) takva, kötülükten sakınma azaldıkça (hepsi) haramlara üşüşeceklerdir.”

2.2. Takva, Dünyanın Zevk ve Sefasından Yüz Çevirmek ve Kanaattir

Zemahşerî, takvayı dünya nimetlerine mesafeli olma, onlara rağbetten yüz çevirme, azla yetinme, kanaat etme anlamında da kullanmıştır. Hz. Peygamber’e methiye babından yazdığı kasidesinde takva kelimesi ile birlikte onunla benzer anlamlar ifade eden zühd kavramına da yer vermiş ve takva ve zühd ehlini şu şekilde vasfetmiştir. (Tavîl Bahri)

وَلِلزَّهْدِ فِيهَا مَعَشَرَ فَدْ تَصَاعَدُوا   مَرَاقِصَ عَزَّ تَحْتَهُنَّ الْمَرَاهِصُ
عَلَّتْ أَهْلَهَا أَقْدَامُهُمْ وَتَنَعَلَتْ   بِهَامِ الْمُلُوكِ الصِّيدِ تَلِكِ الْأَخَامِصُ
بِظَاهِرِهَا بُلَّةٌ وَلَكِنْ ذَهْنُهُمْ   إِذَا ذَبَقَ عَنِ سِرِّ الْحَقَانِقِ فَاحْصُ
قُلُوبُهُمْ شَعْبِي رُوءَاءَ مِنَ السُّتُقَى   تَكَادُ تَفَقَّأَ، وَالْبَطُونُ خَوَامِصُ

⁵⁰ Süleyman Uludağ, “Vera”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/49-50.

⁵¹ Dayf, *Dîvânü’z-Zemahşerî*, 102.

“Bir kısım insan vardır ki dünyadan yüz çevirmiş, böylece izzet ve itibar mertebelerinde hızla yükselmiş, hatta en yükseğine çıkmıştır.”

“Dünyanın zevki, sefası ve dünya düşkünü insanlar, artık onların ayakları altındadır. O hükümranların tüm değerleri, kibirli başları, onların ayaklarının altındadır.”

“Zühd ve takva ehli olanlar, dünya düşkünü insanların gözünde gafil ve ahmaktırlar. Ancak hakikat sırrını tatmak ve gerçeğe vakıf olmak için araştıran ve akıl yoranlar, sadece takva sahibi olanlardır.”

“Onların aklıktan ve susuzluktan karınları delinirken, kalpleri takvadan kaynaklanan huzur, iffet ve zarafetle doymuştur, toktur.”⁵²

Şair, fahr, serzeniş ve nasihat içeren bir kasidesinde, kişinin dünyaya dair istek ve arzularının onu dalalete sürükleyebileceği dolayısıyla takvaya sarılması gerektiğini, taklidin ise en büyük cehalet olduğunu şu dizelerle ifade etmektedir. (Hafif Bahri)

وَاتَّبَاعُ التَّقْلِيدِ أَعْظَمُ جَهْلٍ   فَعَلَى الْعَاقِلِ اتِّبَاعُ الْأَدَلَّةِ
وَتَوَقُّرٌ عَلَى ثِقَاكَ وَقَصْرٌ   فِي تَمَنِّيكَ فَالْأَمَانِيُّ ضِلَّةٌ

“Kişinin (başka birinin yapıp ettiklerini) taklit etmesi en büyük cehalettir, ahmaktır. Akıl sahibi insana delillere ve aklına tabi olmak yakıştır.”

“Takva ile yaptığın işleri çoğalt. Dünyaya dair isteklerini, hevesini azalt. Bu heves ve istekler yoldan çıkarıcı olabilir.”⁵³

Zemaşerî'nin nazarında takvanın, dünya ve onun süs ve zevklerini terk edip, ahiret ve ebedi hayatı tercih etmek demek olduğunu onun şu beyitlerinden anlamak mümkündür. (Kâmil Bahri)

وتجارة الأبرار تلك ومن يبيع   بالدين دنياه فنعم التاجر
تالله ما البيع الربيح سوى الذي   عقَدَ النَّقْيِ وكلَّ بيعٍ خاسر

“Fazilet ehli insanların ticareti odur ki dünya karşılığında ahireti satın alırlar. Onlar ne güzel tacirlerdir.”

“Allah'a yemin olsun ki karlı bir alışveriş, gayesi ve sonucu takva olan alışveriştir. Takva esaslı olmayan her ticaret hüsrandır.”⁵⁴

Zemaşerî, dünyada izlenecek yollardan en hayırlı olanının takva yolu olduğunu, dünyanın lüks ve sefasının terk edilmesi gerektiğini şöyle dile getirmektedir. (Serî Bahri)

تجارة الدنيا هي الخاسره   طوبى لمن يعمل لآخره

⁵² Dayf, Dîvânu'z-Zemaşerî, 31.

⁵³ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşerî, 552.

⁵⁴ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşerî, 340.

إِنَّ لِبَاسِيكَ لِبَاسُ التَّقَى خَيْرَهُمَا، لَا الْحُلَّةَ الْفَاخِرَةَ

“Dünya hayatı (ki her kim dünya ve onun ziynetlerini tercih ederse) sonu hüsrandır. Ahireti için çalışana ise müjdelersun (çünkü o kazanmıştır).”

“(Ey insan) önünde iki elbise (yol) var. Takva elbisesi bu ikisinden en hayırlı olanıdır. Lüks ve sefahat elbisesi değil.”⁵⁵

2.3. Takva, insanları haramlardan ve günah işlemekten koruyan bir kalkandır.

Takvaya atfedilen anlamlardan biri de takvanın insanı günah işlemekten ve her türlü kötülükten koruyan bir kalkan olduğudur. Zemaşşerî de bu minvalde kasideler nazmetmiştir. Fahr temalı bir kasidesinde, kendisini günah işlemekten alkoyacak unsurları sıralayan Zemaşşerî, bunların arasına takvayı da eklemektedir. (Tavîl Bahri)

كفاني مشيبي و المروءة و التقى صوارف عن غير الجميل صوايفا

“Artık, ihtiyarlığım, yaşımın kemale ermesi ve takvam (Allah korkum), beni güzel ve hoş olmayan şeylerden uzak tutmaya yetmektedir.”⁵⁶

Diğer bir kasidesinde de benzer anlamda şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri)

فلهفي على تقوى قصرت سئورها على فأهوت مقلتها لهتها

“Neyse ki Allah korkusunu kendime örttü (kalkan) edindim, beni koruyor. Ancak onun fettan gözleri beni koruyan örtüyü parçalamaya çalışıyor.”⁵⁷

وقاني شح النفس ربي فألحت بأن لم تلق كفي تليدا وطارفا

“Allah’ın himayesi beni dünya işlerine düşkünlükten ve cimrilikten korumuş, harama el sürmemekle kazananlardan kılmıştır.”⁵⁸

Ailesinden bahsettiği bir kasidesinde ise onların kendisini nasıl terbiye ettiklerini ve hangi hasletlerle yetiştirdiklerini anlatırken takvayı birinci sıraya koymaktadır. (Tavîl Bahri)

هم حنوني بالرشاد فلم أزل بتميز بين العي والرشد عارفا

والقوا على عطف من خلل التقى طيالس، صانوني بها ومطارفا

“Onlar beni öyle terbiye ettiler ki, doğruyu yanlış ayırabilecek seviyede bilgi ve tecrübe sahibi oldum.”

⁵⁵ Dayf, Dîvânu’z-Zemaşşerî, 505.

⁵⁶ Dayf, Dîvânu’z-Zemaşşerî, 211.

⁵⁷ Dayf, Dîvânu’z-Zemaşşerî, 78.

⁵⁸ Dayf, Dîvânu’z-Zemaşşerî, 217.

“(Bu eğitimden sonra) bana, beni tüm kötülüklerden koruyan takva elbisesini giydirdiler”.⁵⁹

Zemaşerî, insanı hüsrana ve dalaletle sürükleyen, nefsin hevâ ve hevesine hoş gelen her şeyden ancak takva kalkaniyla korunmanın mümkün olacağını şu sözlerle dile getirmektedir. (Kâmil Bahri)

عَفْتُ الْهَوَىٰ وَ عَقَفْتُ عَنْهُ وَاقِيَا عَرْضِي بِدِرْعٍ مِنْ تَقَايَ رَصِينِ

“İnsanı hüsrana sürükleyen aşktan nefret etmişimdir. Şeref ve haysiyetimi, böyle bir aşktan, en sağlam elbise olan takva zırhını giyerek korunmuşumdur.”⁶⁰

Mersiye konulu bir kasidesinin teşbib kısmında takvanın kişiyi haramlardan koruyan bir kalkan olduğuna vurgu yaparak iffet ve ahlakına işaret ettiği Su'dâ için şunları söylemektedir. (Basît Bahri)

لَكُنْ تُصَانُ بِثَوْبِي عِقَّةً وَتَقَىٰ فَمَا نَصَوْتُ لَهَا بُرْدِي وَمَا نَصَتْ

“O (Su'dâ) iki elbiseyle korunuyor. Biri iffet diğeri ise takva elbisesidir. Ben onun için elbiseyi çıkarmadım, o da benim için çıkarmadı.”⁶¹

2.4. Takva İbadet ve İtaattir

Zemaşerî, şiirlerinde takvayı, Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarından biri olan ibadet, emir ve yasaklara itaat ve güzel ameller işlemek anlamında da değerlendirmiştir. Babasının vefatı üzerine nazmettiği mersiye temalı kasidede onun nasıl takva ehli bir insan olduğunu ifade edebilmek adına takva ile beraber takvanın müteradifi vera' (ورع) kelimesini kullanarak onun gece gündüz ibadetle meşgul olan, ilim, edep ve kerem sahibi biri olduğunu şöyle ifade etmektedir. (Basît Bahri)

فَقَدَّتْهُ فَاضِلًّا فَـضَاضَتْ مَا تَرَهُ الْعِلْمُ وَالْأَدَبُ الْمَأْتُورُ وَالْوَرَعُ
لَمْ يَأَلْ مَا عَاشَ جِدًّا فِي تَقَاهُ يَرَى أَنْ الْحَرِيصَ عَلَى دُنْيَاهُ مُنْخَدِعُ
صَامَ النَّهَارَ وَقَامَ اللَّيْلَ وَهُوَ شَجٍ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ كَابِي اللَّوْنِ مُمْتَقِعُ

“Fazileti çok, asalet ve keremi bol babamı kaybettim. O çok cömert, ilim ve edep sahibi, takva ehli (bir adamdı).”

“Dinin emirlerine itaatte ve hayatını buna göre idame ettirmede (takvada) asla ihmalkâr davranmadı. Çünkü dini bırakıp dünyaya meyledenler aldanmışlardır.”

“Allah korkusuyla gündüzleri oruç tutup geceleri huşî ile ibadet ederdi, (secde ettiği toprağın) tozundan yüzünün rengi değişirdi.”⁶²

⁵⁹ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşerî, 212.

⁶⁰ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşerî, 372.

⁶¹ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşerî, 249.

⁶² Dayf, Dîvânu'z-Zemaşerî, 271.

Dayısı için yazdığı mersiye'nin nesîb bölümünde insanlara nasihat ederken onlara takvayı tavsiye etmiş ve şöyle seslenmiştir. (Basîf Bahri)

ضَعُوا سَرَابِيلَ أُعْجِبْتُمْ بِبِيسَتِهَا   إِنَّ التَّقَى، لَوْ عَلِمْتُمْ ، خَيْرُ سِرْبَالٍ
أَمَامَكُمْ أَبْعَدُ الْأَسْفَارِ فَاحْتَقِبُوا   زَادًا وَلَا زَادَ إِلَّا حَسَنُ أَعْمَالٍ

“O giymekten hoşlandığınız tüm elbiseleri bir kenara atın. Eğer bilerseniz takva elbisesi en hayırlı elbisedir.”

“Önünüzde uzun ve uzak bir yolculuk var. Bu yolculuk için bol bol azık hazırlayın. (unutmayın) Güzel amelden başka da azık yoktur.”⁶³

2.5. Takva Tevhittir

Mu'tezile akidesinin üzerine inşa edildiği beş temel esasın ilki olan tevhit esası, bu akidenin en önemli temsilcilerinden olan Zemaşşerî'nin şiirlerinde de en önemli temalardan biri olmuştur. Onun divanında tevhide dair birçok kaside ve kıta bulmak mümkündür. Müellif, bazı şiirlerinde tevhide, takvanın bizzat kendisi, bazılarında ise takvanın bir gereği ve sonucu olarak ele almıştır. Bunlardan Sirâcüddevle için kaleme aldığı mersiye'nin giriş bölümünde takva ve tevhide birbirinin sonucu olarak şöyle zikretmektedir. (Kâmil Bahri)

فَاعْقِدْ عَلَى التَّقْوَى فَوَازِكَ وَاطْوِهْ   لَا تَنْشُرَنَّ لِي وَاكَ الْمَعْقُودَا
وَاحْرِصْ عَلَى قَوَدِ الطَّبَاعِ إِلَى الْهُدَى   قَسْرًا وَلَا تَقْدُ الْجِيَادَ الْقُقُودَا
أَطْعِ الَّذِي خَلَقَ الْمَلُوكَ الصَّيِّدَ لَا   تَقْصِدْ بِطَاعَتِكَ الْمَلُوكَ الصَّيِّدَا
تَغْسَالِ لِهَمَّةٍ مَنْ تَرَاهُ عَابِدًا   بَعْضَ الْعَبِيدِ، وَيَتْرِكُ الْمَعْبُودَا
لَكَ أَلْفَ مَعْبُودٍ مُطَاعٍ أَمْرُهُمْ   دُونَ الْإِلَهِ تَدْعِي التَّوْحِيدَا
وَاطْلُبْ مِنَ اللَّهِ السَّعَادَةَ فِي الَّتِي   تَرْجُو، وَخَلِّ الْكُوكِبَ الْمَسْعُودَا
وَإِنَّ الْكُوكِبَ فَوْقَ عِزِّكَ عَجَزَهَا   فَمِنْ أَيْنَ تَمْنَحُ غَيْرَهُنَّ جُدُودَا
أَعْلِمْتَ أَنَّ قِضَاءَ رَبِّكَ غَالِبٌ   يَمْضِي، وَلَيْسَ بِحِيلَةٍ مُرْدُودَا

“Sen kalbini takvaya bağla ve onu (şeytanın vesveselerinden) koru. ve bunu da (kimseye) ifşa etme.”

“İnsanlara liderlik etmek istiyorsan, dikkatli ve özenli ol. (Zira sen sadece iyiye, güzele bir davetçisin) Yiğit, asaletli, izzet-i nefis sahibi insanlara zorla hükmedemezsin.”

“İtaat edeceksen (seni ve) o kibirli hükümdarları yaratan Allah'a itaat et. Kibir ve küstahlığından (tebaasını umursamayan) hükümdarlara itaat etme.”

“Sıradan insanları kendisine ma'bûd edinen ve ibadete, kulluk etmeye tek layık olanı, Allah'ı terk eden kişiye yazıklar olsun.”

⁶³ Dayf, Dîvânü'z-Zemaşşerî, 273.

“Senin binlerce ma'bûdun var. Allah'ı bırakıp hepsine kul köle olmuşsun. Bir de çıkmış tek Allah'a kulluk ettiğini iddia ediyorsun.”

“Umduğun/beklediğin saadeti de sadece Allah'tan iste. Yıldıznameyi (ve fal gibi sana mutluluk getireceğini sandığın şeyleri) bırak.”

“Bilmez misin ki yıldızlar senden daha acizdir. Rızkı, şansını nereden bulsunlar da başkalarına versinler.”

“Bilmez misin ki, Allah'ın hükmü daima galiptir, geçerlidir, kaçınılmazdır. Hiçbir desise, hile ona karşı duramaz.”⁶⁴

Hız. Peygamber için yazdığı bir methiyesinde kavminin Allah'a ve Hız. Peygamber'e bağlılığını anlatırken onları “muvaahhid” olarak tanımlamakta ve bu bağlılıklarını da takva olarak nitelemektedir. (Basît Bahri)

مُوحِدُونَ إِلَهًا أَنْتَ صَفْوَتُهُ   مَصْدَقُوكَ، فَلَا غَالَتْهُمْ غَوْلُ
إِنْ زَالَ عَنْ رَمِي أَعْرَاضِ الْهَدَى فِرَقٌ   لَبَّيْنَا مُضَلَّلَةً قَالَتْ لَهُمْ: زَلُّوا
فَقَوْسٌ قَوْمِي بِالتَّقْوَى مُوْتَرَةٌ   وَسَهْمُهُمْ بِاتِّبَاعِ الْحَقِّ مَنْصُولٌ

“(Ey Muhammed!) Onlar, seni seçip Peygamber olarak gönderen Rabbine tevhid ile bağlıdırlar. Senin getirdiğin her şeyi tasdik ederler. Bu sebeple onları hiçbir afet helak edemez (hiçbir yoldan çıkarıcı dalaletle sürükleyemez).”

“Eğer bir topluluk Allah'ın yolundan saparsa dalaletle düşer, doğru yoldan çıkarlar. Hidayet üzere olanlar ise onlara “Öylece sapkınlık üzere ölü” derler.

“Benim kavminin yayı, iman ipine takva ile sınımsız tutunmuştur. Oku ise hak ve hakikatin izinden gitmektedir.”⁶⁵

2.6. Takva, İhlâstır, Samimiyettir

Kalp te iyi niyet, ihlas ve samimiyet anlamlarıyla takva Zemaşşerî şiirlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Kendisini de takva ehli yani iş ve uğraşlarında, Allah'a ve insanlığa karşı halis niyetli ve samimi olarak tarif eden müellif takvayı bu anlamıyla şiirlerinde şöyle işlemiştir. (Tavîl Bahri)

وَإِنْ نَظَرْتُ عَيْنِي عَلَى الْوَدِّ وَالصَّفَا   مَعَ الْبِرِّ وَالتَّقْوَى نَوَاطِرَ أَحْبَابِ

“Yeter ki gözlerim sevgiyle, iyilikle, takvayla (ihlas ve samimiyetle), doğrulukla, tertemiz bakan dostların bakışlarıyla, gözleriyle buluşsun.”⁶⁶

Ölüm hakikatinden bahisle, onun ansızın geleceği ve her an hazırlıklı olunması gerektiği konusunda insanlara nasihatle bulunduğu bir mersiyesinde, kalp temizliği, başka bir

⁶⁴ Dayf, Dîvânü'z-Zemaşşerî, 400.

⁶⁵ Dayf, Dîvânü'z-Zemaşşerî, 232.

⁶⁶ Dayf, Dîvânü'z-Zemaşşerî, 585.

ifadeyle ihlas ve samimiyetin önemine vurgu yapan Zemaşşerî, muhatabına takvayı şöyle tavsiye etmektedir. (Kâmil Bahri)

فَاعْقِدْ عَلَى التَّقْوَى فِؤَادَكَ وَاطْوِهْ لَا تَنْشُرَنَّ لِوَاءِكَ السَّمْعُودَا

“Sen kalbini takvaya bağla ve onu (şeytanın vesveselerinden) koru ve bunu da (kimseye) ifşa etme.”⁶⁷

Takvada aslolanın kalp temizliği, ihlas ve samimiyet olduğunu, kişilerin cins, renk, dil veya sosyal statülerinin değil, Allah’a karşı samimiyetlerinin esas alınacağını ise şu beytiyle ifade etmektedir. (Tavîl Bahri)

وَمَا فَاوَتْتُ فَرَسِيَّةً قَرَشِيَّةً وَلَيْسَ مَعَ التَّقْوَى تَفَاوُثُ الْأَجْنَاسِ

“Bir Fârsînin (Acemin) bir Kureyşîye (Araba) üstünlüğü söz konu olamaz. Takvada (kalpte)ki ihlas ve samimiyette) ırkların farklılığı bir şey değiştirmez.”⁶⁸

2.7. Takva, Adalettir, Doğrudur

Mu'tezile akidesinin, üzerine inşa edildiği ve “Usûl-i Hamse” olarak remzedilen esaslardan biri de adalettir. Bu sebepten olsa gerek Zemaşşerî adalet kavramına büyük önem ve değer atfetmiş, eserlerinde adalet olgusuna sıkça değinmiştir. Şiirlerinde de takvanın ayrılmaz bir parçası olarak adaleti, Allah korkusu, dini hassasiyet ve dürüstlük anlamlarına gelecek şekilde kullanmıştır. Özellikle yönetici ve kadılar söz konusu olduğunda, onların takvalarını, adalet ehli oluşlarını ön plana çıkarmıştır. Fahrulferîkayn Sirâcuddîn için yazdığı methiyesinde onu şu sözlerle övmektedir. (Vâfir Bahri)

بِتَقْوَاهُ سِهَامُ الْحَقِّ تَقْوَى وَيَبْقَى الزُّورُ مَكْسُورَ الْقِسِيِّ

“Onun takvası (doğruluğu, dürüstlüğü, adaleti) sayesinde adalet okçuları daha da güçlenir. Yalan ve haksızlık ise kırılmış yay misali kalakalır.”⁶⁹

Zemaşşerî, ilim ve takvayı adaletin temeli kabul etmiş diğer bir ifadeyle adaleti, takva ve ilimle denk görmüştür. Onun adalet anlayışı, takva ve ilim olmadan işlevsizdir. Muhammed b. Arslan için nazmettiği mersiyesinde şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri)

مِنَ الْعِلْمِ وَالتَّقْوَى تَكَامِلَ قِسْطُهُ فَحَلٌّ مِنَ الْعِلْيَاءِ فِي قُلَّةِ الرَّأْسِ

“Onun adaleti, ilim ve takvasıyla tekâmüle ermiş, mükemmelleşmiştir. (Böylece) O devasa bir şahsiyet olmuş, izzet ve şerefî en yüksek mertebesine yükselmiştir.”⁷⁰

⁶⁷ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 400.

⁶⁸ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 199.

⁶⁹ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 324.

⁷⁰ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 199.

Harezmdede kadılık yapan Fahru'l-Ferîkayn Ebû Saîd Ahmed eş-Şârîî için yazdığı methiyesinde ilim, adalet ve takvayı peş peşe sırlayarak bu üç kavramın anlamdaşlığına ve birbirlerini tamamlayan kavramlar olduğuna işaret etmek istemiştir. (Tavîl Bahri)

قضاءً يليه العقل والعدل والتقى ويصحبه العون الإلهي والنصر

“(Fahru'l-Ferîkayn) senin hükümlerin akıl, adalet, ve takva üzerine inşa edilmiştir. (Böylece) vardığın hükümler Allah'ın yardım ve nusretine mazhar olmuştur.”⁷¹

Adaletin zıddı zulümdür. Zemaşşerî, adaletiyle methettiği Müntecebülmülûk'ü zalimliğiyle bilinen Haccâc⁷² ile mukayese ederken, Müntecebülmülûk'ün adil oluşunu takva kavramıyla ifade etmiştir. (Kâmil Bahri)

لو لا تقاك لسار غيرك سيرة ما سارها في عهده حجاجها

“(Ey Müntecebülmülûk) Senin takvan (adaletin) olmasa, senin dışındakiler (vezirler) de tıpkı Haccâc'ın zamanında (valilik yaptığı dönemde uyguladığı zulüm) gibi zulmederlerdi.”⁷³

2.8. Takva, Akıl ve İlimdir

Divanında ve diğer tüm eserlerinde “Akıl tek mürşit ve yol göstericidir, insanı batıl bir yola saptırmaz”⁷⁴ diyen Zemaşşerî, takvayı akıldan ve ilimden ayrı hiç düşünmemiştir. Ona göre takva, akıl ve ilimsiz, ilim ise takvasız düşünülemez. Bu minvalde nazmettiği kasidelerinde, takva-ilim, takva-akıl ikilisini sık sık beraber kullanmıştır. (Vâfir Bahri)

وما أبصرت من شيء جميل كمثل العلم في الرجل التقى

“Ben takva sahibi bir adamdaki ilim kadar güzel duran başka bir şey görmedim.”⁷⁵

Benzer bir şekilde takvadan mahrum bir aklın, kişiye ne dünyada ne ahirette hiçbir fayda sağlamayacağını şu dizerlerle dile getirmektedir. (Kâmil Bahri)

إياك والصبوات لا يذهب بجمك حُبها ما ينفع النفس اللببية لا التقية لبها

“Gençlik ve onun seni davet ettiği şeylerden uzak dur. Onlar (gençlik ve onun davet ettikleri) senin hilm (sabır ve anlayışını) izale edebilir.”

“Kişiye, eğer takvadan yoksunsa, sahip olduğu akıl hiçbir fayda sağlamayacaktır.”⁷⁶

Zemaşşerî, bu babdan olmak üzere, yüzyıllardır var olan fıkıh ve tasavvuf disiplinleri arasındaki mücadeleye bakışını da şu şekilde belirtmektedir. (Kâmil Bahri)

⁷¹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 156.

⁷² İrfan Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427-428.

⁷³ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 426.

⁷⁴ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 599.

⁷⁵ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 324.

⁷⁶ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 336.

وإذا كَسَوْتَ فَجِيئَةً و عِمَامَةً   ما واحِدُ الثَّوْبَيْنِ بِالْحَسَنِ
لَمْ يَسْتَقِمِ فِي حِكْمَةِ بَدَنِ بِإِلَّا   رَأْسٍ وَلَا رَأْسٍ بِإِلَّا بَدَنٍ

“Birini giydirmek istediğinde cübbesini ve imamesini birlikte al. Bu giysilerden sadece biriyle yetinmek güzel olmayacaktır.”

“Hikmet söz konusu olduğunda ise işin doğrusu şudur. Başsız (akılsız) bir beden (tasavvuf), bedensiz (tasavvufsuz) bir baş (akıl) olmaz.”⁷⁷

Zemahşerî'nin methiyelerine mazhar olan Harzemşah Muhammed b. Anuştekin, iki önemli vasfıyla bu methiyelere layık görüşmüştür. Bunlar takvası ve ildiridir. Şair bunu şöyle ifade etmektedir. (Basît Bahri)

هِيَهَاتِ إِنْ التَّقَى وَالْعِلْمَ هِمَّتُهُ   وَإِنَّ هَمَّ الْمُلُوكِ الْكَأْسُ وَالنَّعْمَ

“Heyhat! (Harzemşah Muhammed b. Anuştekin'in) tek gayesi ve derdi takva ve ilim iken, diğer meliklerin amacı, kadeh tokuşturup şarkı söylemektir.”⁷⁸

2.9. Takva Riya ve Gösterişten Uzak Olmaktır

Yukarıda da zikredildiği üzere takvanın en bariz tezahürlerinden biri, ihlas ve samimiyettir. Riya ve gösteriş ise bunun tam zıddıdır. Zemahşerî, takvayı riya ve gösterişten uzak olmak anlamında şöyle kullanmıştır. (Tavîl Bahri)

وَيَارُبُّ حُجَّاجٍ فِدَاءَ صَرُورَةٍ   وَطَائِفَةٍ قَالُوا: حَجَّجْنَا وَمَا حَجَّوْا
وَكُلَّ حَجَّيْجٍ لَمْ يَشُدُّوا عُرَاهِمَ   بِتَّقْوَى، فَمَا حَجَّوْا وَلَكِنْهُمْ نَجَّوْا

“Hac yaptığını iddia eden niceleri vardır ki o taife şöyle demektedir: “Hac yaptık”. Ama onlar (kesinlikle) hac yapmamışlardır.”

“Nice hac yapanlar vardır ki onlar (rida ve izarlarını hac niyetiyle) giymemişlerdir. Onlar hac değil bilakis ticaret yapmaktadırlar.”⁷⁹

2.10. Takva Yöneticinin Vazgeçilmez Özelliğidir

İnsanlar arasında üstünlüğün tek ölçütü olan takva her Müslüman için elzem bir vasıf olup, kişiyi hem dünyada hem ahirette ihya eder, aziz kılar. Takva her Müslümana yakışır ancak idarecilerde, halkı yönetenlerde bambaşka güzel durur. Bunu böyle kabul eden Zemahşerî, yönetim kademesinde bulunan vali, vezir, kadı vb. idarecileri methederken takvayı zikretmeden geçmemiştir. Bu da, ona göre bir idarecinin takva sahibi yani, akıllı, adil, bilinçli, Allah korkusu taşıyan, ibadetlerini yerine getiren, günah işlemekten sakınan, iffetli, edepli, sorumluluk sahibi ve uygulamalarını Allah korkusundan kaynaklanan hassasiyetle yerine getiren biri olması gerektiğine inandığını göstermektedir. Nitekim

⁷⁷ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 416.

⁷⁸ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 254.

⁷⁹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 62.

Selçuklu Sultanı II. Melikşah'ın önemli bürokratlarından Ebû Sa'd için yazdığı methiyelerde onun takvasını öne çıkarmakta ve şöyle övmektedir. (Tavîl Bahri)

و آية نفس حرة أشبهته في كفايتها أو أمنها أو ثقاتها

“Hangi asil ve şerefli insan ona denk olabilir. O (devlet idaresindeki) kifâyet ve liyâkatiyle, güvenilirliği ve takvasıyla eşsizdir.”⁸⁰

منطقه حكمة و شيمته ثقى وأعمال بره سنن

“Sözleri hikmet doludur. Karakteri zühd ve takva üzeredir. Yaptıkları hep iyiliktir. İnsanlar onu örnek alır ve izinden giderler.”⁸¹

حريص على الخير مستهتر بمن يتقى الله حق ثقاته

“O iyilik konusunda son derece istekli, hevesli, Allah'a karşı hakkıyla takva ehli olanları da delicesine seven biridir.”⁸²

Bâtınîlere ve haçlılara karşı verdiği mücadeleden ötürü Dimaşk Valisi İsmail b. Tâcîlmülûk Böri için kaleme aldığı methiyede, onun vakar, takva, ilim, siyasî maharet ve adaletini birlikte zikretmekte ve şunları söylemektedir. (Basîl Bahri)

في حلمه في تفاه في سياسته في عدله واحد مفقود أشكال

“O ağır başlılığı, takvası, siyaset bilgisi ve adaleti ile Melikler arasında eşi bulunmaz biridir.”⁸³

Şam Valisi Tâcîlmülûk Böri b. Tuğtekin'in Hâcib'i Yusuf b. Feyrûz'un vefatı üzerine yazdığı mersiyyede, onun kendisi için bir kardeş gibi olmasını ve insanlar tarafından çok sevilmesini, onun takva sahibi oluşuna bağlamış ve bunu şöyle dile getirmiştir. (Kâmil Bahri)

كنت التقى و كنت خير أخ في الله في تقواك لا يوقف

الآلف المألوف كنت معاً وسواك لم يألّف ولم يولّف

“Sen takva ehli bir insandın. Allah için kardeş olunacak en hayırlı kişiydin. Senin takvana, hamaset ve ıhlasına kimse sınır koyamaz.”

“Aynı anda hem seven hem de sevilen oldun. Senin dışında kimse (bu kadar) sevilip (bu kadar) da sevmedi.”⁸⁴

⁸⁰ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 141.

⁸¹ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 517.

⁸² Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 563.

⁸³ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 255.

⁸⁴ Dayf, Dîvânu'z-Zemaşşerî, 438.

Sonuç

İslamî ilimlerin hemen her alanında değerli eserler telif eden Zemahşerî, şiirleriyle de temeyyüz etmiş, işlediği konular ve bu konuları işleyiş biçimi ile de nev-i şahsına münhasır bir üslupla birçok kaside nazmetmiştir. Belagat ve nahiv alanlarında zirve bir şahsiyet olması yanında koyu bir Mu'tezilî olması ve Usûl-ü Hamseye bağlılığı hasebiyle de bazı kavramlara diğer tüm âlimlerden farklı yaklaşmış, onları kendine has idrak ve üslubu ile farklı şekillerde değerlendirmiştir. Onun tüm eserleri incelendiğinde görülecektir ki o bazı kavramlara özel bir önem atfetmiş, bu minvalde tevhit, adalet, akıl, takva ve ilim gibi kavramlara özellikle vurgular yapmış ve bu kavramları sadece eserlerinde işlemekle kalmamış, onların anlam ve içeriklerini bizatihi hayat düsturu olarak benimsemiştir.

Zemahşerî, Kur'ân-ı Kerîm ve sahih sünnete sınıksız sarılmış, vahyi ve sünneti anlama da akli ve ilmi tek mürşit kabul etmiş, sadece Allah'a kulluk, takva, sadakat, vefa, iffet ve güzel ahlakı, hayat anlayışının temel taşları haline getirmiştir.

Genel olarak Kur'ân-ı Kerîm ve sahih sünnete, bireysel ahlaka ve akla dayanan bir din anlayışını benimseyen Mu'tezile mensupları arasında son derece zahidâne fikir ve uygulamalarıyla tebarüz etmiş nice âlim ve fikir adamı bulmak mümkündür. Bunlardan birisi de Zemahşerî'dir. Onun kaleme aldığı, nasihatler ve hikmetli veciz sözlerden oluşan, *Makâmât (Nasâihu'l-kibâr)*, *Atvâku'z-Zehab (Nasâihu's-sığâr)*, ve *Nevâbiğu'l-Kelim* isimli eserler incelendiğinde, takvanın en merkezde konumlandırıldığı görülecektir.

Divanında, “Ben ömrümde ilme sadakatten daha güzel bir şey bilmiyorum. İlim, edinilecek en değerli maldır ve ona paha biçilemez.”⁸⁵ “Ben takva sahibi bir adamda ilim kadar güzel duran başka bir şey görmedim.”⁸⁶ “(Ailem beni eğittikten) bana, beni tüm kötülüklerden koruyan takva elbisesini giydirdiler.”⁸⁷ diyen, takvayı, tevhit, ibadet ve itaat, adalet, izzet, güzel ahlak, hakkaniyet, sadakat ve vefa olarak gören Zemahşerî ona ne derece önem verdiğini ve takva ile ilmi ayrılmaz ikili olarak kabul ettiğini göstermiştir.

⁸⁵ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 577.

⁸⁶ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 324.

⁸⁷ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 212.

Kaynakça | References

- Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Avcı, Hüseyin. *Zemahşerî Dîvânı (İnceleme-Tercüme -Dizin)*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Bakırcı, Selami. 4. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Zemahşeri ve Tefsiri". *Diyanet Dergisi* 19/1 (Ocak 1983), 59-96.
- Cürcânî, es-Seyyidü's-Şerîf. *Mu'cemu't-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazîle, 1403 h.
- Cüveynî, Mustafa ed-Dâvî. *Menhecû'z-Zemahşerî fi tefsîri'l-Kur'âni ve beyânî İ'câzihî*. Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1968.
- Çiçek, Hacı. *Zemahşerî ve Atvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab Adlı Eseri*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Çiftçi, Faruk. "Câhiliye Dönemi Zühd Edebiyatının Sosyal ve Kültürel Hayata Yansımaları". *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/17 (Haziran 2018), 395-419.
- Dâmeğânî, el-Huseyn b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Kur'ân ev Islâhu'l-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.
- Dayf, Abdüssettâr. *Dîvânü'z-Zemahşerî*. Kahire: Müessesetu'l-Muhtar, 2004.
- Demirayak, Kenan. 1. *Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Durmuş, İsmail. Karaarslan, Nasuhi Ünal. "SarîulGavânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/156-157. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Emin, Ahmed. *Zuhru'l-İslâm*. Birleşik Devletler: Müessesetü Hindâvî, 2017.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed Yakub. *el-Kâmusu'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm eş-l-Arkasûsî. Beyrut: Mektebetu Tahkîku't-Türâs, 8. Basım, 2005.
- Gezgin, Ali Galip. "Toshihiko Izutsu'nun Kur'ân-ı Kerîm'i Anlama ve Yorumlama Yöntemi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 1/18 (2005), 82-95.
- Gürkan, Necdet. "Muhadram Şairlere göre Hz. Muhammed". *Dînî Araştırmalar Dergisi* 6 (Ağustos 2003), 5-23.
- Habibe, Cabbâr. *el-Usûlü'l-Ma'rîfiyye fi Şî'ri'l-Mu'tezile-Safvân b. Safvân el-Ensârî Unmûzecen*. Cezayir-Measker; Câmiatu Vahrân, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Huyemî, Fâtıma Yusuf. *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1429/2008.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî. *Lisânu'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebir, Haşim Muhammed eş-Şâzli, Muhammed Ahmed Hasebulah. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Kahyaoglu, Yasin. *Hâricîlerin Edebî Yönleri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler

- Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Karagöz, İsmail. “Kur’ân’da Takva Kavramı ve Muttaki İnsanın Özellikleri”. *Diyanet İlmî Dergi* 4/31 (Aralık 1995), 49-61.
- Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî. çev. Hayrettin Karaman, vd. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kuşeyrî, Ebu’l-Kâsım. *er-Risâle*. thk. Abdulhalim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerif. Kahire: Dâru’s-Şa’b, 1989.
- Merzebânî, Muhammed b. ‘Imrân. *Ahbâru Şuarâi’s-Şîa’*. thk. Muhammed Hâdî el-Emînî. Necef: el-Mektebetu’l-Haydariyye, 1968.
- Mütevellî, Abdüsettar es-Seyyid. *Edebu’z-Zuhd fi’l-Asri’l-Abbâsî Neş’etuhû Tatavvuruhû ve Eşheru Ricâlihî*. Mekke: Câmîatu Ümmü’l-Kurâ, Doktora Tezi, 1972.
- Öztürk, Mustafa. “II. Meşrutiyetten Günümüze Kur’ân Mealleri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 139-189.
- Ravâceb, Ahmed Râdî. *Şîru’z-Zuhd fi’l-Asri’l-Emevî*. Nablus-Filistin: Kulliyatu’d-dirâsâtu’l-‘ulyâ, Kısmu’l-lugati’l-Arabiyye, Câmîatu’n-Necâh el-Vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu’l-Ğayb*. Mısır: Dâru’l-Fikr, 1981.
- Sâmer râî, Fâdil Salih es-Dirâsâtu’n-nahviyye ve’l-luğaviyye ‘inde’z-Zemahşerî. Bağdat: Dâru’n-Nezîr, 1970.
- Uludağ, Süleyman. “Takva”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/484-486. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. “Vera”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/49-50. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Uylaş, Sait. 2. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Yılmaz, Nurullah. 3. *Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kasım Mahmûd b. ‘Omer. *Esâsu’l-belâğa*. thk. Muhammed Basil ‘Uyûnu’s-Sûd. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kasım Mahmûd b. ‘Omer. *Ruûsu’l-mesâil: el-Mesâilu’l-hulâfiyye beyne’l-Hanefiyyeti ve’s-Şâfi’iyye*. thk. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1987.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kasım Mahmûd b. ‘Omer. *el-Mustaksâ fi emsâli’l-‘Arab*. thk. Muhammed Abdülmuîd Han. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1987.